

Türküstan.- 2020.- 28 yanvar-3 fevral. S. 6.

Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Əli bəy Hüseynzadə (Turani)

1-ci yazı

Faiq Ələkbərli (Qəzənfəroğlu),

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

XX əsrin əvvəllərində Əhməd bəy Ağaoğlu siyasi-ideoloji “İslam millətçiliyi” ideyasına uyğun olaraq, əsasən İslam tarixini, İslam fəlsəfəsini, bir sözlə İslam mədəniyyətini tədqiq etdiyi halda, Azərbaycan Türk filosofu Əli bəy Hüseynzadə islamçılıqla müqayisədə türkçülüyn tarixinə, fəlsəfəsinə nisbətən çox önəm vermiş, siyasi türkçülüyə meyil göstərmişdir. Əslində bu mütəfəkkir-lərin əsas məqsədi bəllidir: İslam-Türk dünyasının qurtuluşu. Bu qurtuluş yolunda isə bir qədər fərqli taktikaların seçilməsi, fərqli mülahizələrin səslənməsi təbiidir. Hüseynzadənin təbrincə desək, eyni ideya uğrunda mübarizə aparan insanlar arasındakı fikir ixtilaflarının, ziddiyyətlərinin olması milli birliyin pozulmasına dəlalət edə bilməz. Əksinə fikir ixtilafları nəticəsində həqiqət meydana çıxar və millət də əsil həqiqətin arxasınca gedər. Digər tərəfdən bütün türklər, o cümlədən müsəlman türkləri üçün din və millət anlayışları demək olar ki, həmişə mühüm əhəmiyyət mahiyyət daşımışdır. Bu anlamda, həmin dövrdə milli-demokratik cəbhəni təmsil edən ziyalılarımızdan bir qisminin, Türk dünyasının nicatı üçün islamla çulğalaşmış siyasi türkçülüyə (Y.Akçura, Ə.Hüseynzadə və b.), digərlərinin türklüklə çulğalaşmış siyasi islamçılığa (Ə.Ağaoğlu, Q.Qarabəyov və b.) üstünlük verməsi təbiidir.

Onun ictimai-siyasi görüşlərində islamla çulğalaşmış türkçülükdə iki yönü: 1) islamçılıq və türkçülüyn vəhdəti, yaxud da “islamlaşmaq, türkləşmək və avropalaşmaq” kimi qeyd edilən “üçlü” düsturu; 2) və “Osmanlı türkçülüyn” ideyasını fərqləndirmək lazım gəlir.

İslamçılıqla türkçülüyn vəhdəti məsələsinin özündə də iki: 1) onları mühafizəkarlıq (gerilikçi islamçılardan) və ifratçılıqdan (radikal qərbçilərdən) uzaq tutaraq mütərəqqi, çağdaş ruhunu ifadə etmək, 2) islamçılıq və türkçülüyn vəhdətini qoruyub saxlamaqla bir-birinə qarşı qoyulmasına yol verməmək kimi, vacib məqam var idi.

Birincisi, yəni islamçılıq və türkçülüyn vəhdəti ideyası ilə yanaşı ifrat mühafizəkarlara və ifrat tərəqqiçilərə qarşı olan Hüseynzadə mötədil tərəqqipərvər kimi, islam dininin və türklüyün ruhunda daima yeniliyin, çağdaşlığın olmasını rəhbər tutmuşdur. Ona görə, bu gün müsəlman xalqları digər inkişaf etmiş millətlərdən geri qalmışdır ki, Türk və İslam dünyasının qurtuluşu məsələsində üç qüvvə, firqə: 1) mühafizəkarlar; 2) ifrat tərəqqipərvərlər; 3) mötədil tərəqqipərvərlər, mövcuddur. İslamçılığa və türkçülüyə əngəl kimi gördüyü ifrat mühafizəkarları və solçuları kəskin şəkildə tənqid edərək o, yazırdı ki, mühafizəkarlar hər növ təzə və yeni şeylərdən və işlərdən həzər edib insanları davamlı şəkildə bir nöqtədə saxlamaq xəyalındadırlar. Bunlar daima xalqın irəliləməsinə sədd çəkirlər. Onun fikrincə, 4-5 yüz ildən bəri avropalılar gözlərini gələcəyə doğru dikdiyi halda, İslam-Türk dünyası hələ də keçmişdən ayrıla bilmir. Halbuki keçmişə görmək, bilmək, yalnız istiqbalı, tərəqqiyi təyin üçün lazımdır, orada ilişib qalmaq üçün deyil. Onun fikrincə, bu keçmişpərəstliyin mötədil şəkli mühafizəkarlıq (köhnəpərvərlik), ifrat forması geriyəpərəstlikdir; məhz geriyəpərəstlərin üzündən müsəlmanlar 4-5 yüz il ərzində dünyada baş verən yeniliklərdən, dünyəvi elmlərdən xəbərsiz, nəsibsiz qalıblar. O, yazırdı: “Bu mazi-pərəstlik, bu ricətpəsəndlik üzündən bizlər, biz şərqlilər, biz müsəlmanlar şu son dörd-beş yüz il zərfində cərəyan edən vüqati-əzimeyi-cahandan bixəbər, binəsib qaldıq. Binəsəb və bixəbər qaldığımız üçün külliyyətli zərrər və ziyanlara düşər olduq. Öylə şiddətlə düşər olduq ki, bütün aləmi-islam, bütün məmaliki-vasiteyi-islamiyan Fasdan Cavayə qədər, Kazandan Zəngi-barə qədər fələcə uğramış kimi əzəm bir cismi-atilə oxşayır!”.

Bizcə, geriyəpərəstliyin ziyanlılığını çox yaxşı dərk edən Hüseynzadənin “Həyat” qəzetində dünyəvi, yoxsa dini elmlərlə bağlı “Bizə hansı elmlər lazımdır?” mövzusunda diskussiya təşkil etməsi təsadüfi olmamışdı. O, mühafizəkarlara (Ə.Axundoğlu və b.) üzünü tutaraq yazırdı ki, “elmi-əbdanla” (dünyəvi elmlərlə) “elmi-ədyanı” (dini elmləri) bir-birindən ayırmaq, dini elmlərlə yanaşı, riyaziyyat və təbiətşünaslıq kimi dünyəvi elmləri də öyrənmək lazımdır: “Axund həzrətləri, biz böylə zənn edirik ki, bizə ülumun kəffəsi eyni dərəcədə lazımdır: həm ülumi-diniyyə, şəriyyə və ruhaniyyə, həm də riyaziyyat və təbiyyat kimi ülumi-müccərrədə və cismaniyyə”.

O, “Məcnun və Leylayi-islam” məqaləsində də İslam dininin olmasa da, ancaq İslam dünyasında yaşayan müsəlman xalqlarının, xüsusilə də onun beyni-başı hesab edib “Türk xətti” adlandırdığı Osmanlının, onun ürəyi saydığı “İran”ın “xəstə”liyinin səbəblərini və müalicəsini göstərməyə çalışmışdır.

Onun fikrincə, hazırda siyasi-islamın beyni-başı olan “Türk xəti”ndə sultan II Əbdülhəmidin bütün əməllərinə baxmayaraq, İslam coğrafiyasının yalnız bədəni deyil, onun ruhu da xəstəlikdən əziyyət çəkir. Buna səbəb bir tərəfdən İslam dünyasının öz beyin-ruh sisteminin tənəzzülə doğru gedərək Qərbi dünyasından gələn “zəhərli yellər” yoluxmasıdır, digər tərəfdən Qərbi missiyonerlərinin qeyri-müsəlman, ya da qeyri-türklər arasında apardığı təbliğatlardır. Xüsusilə də, “ingilis mikrob-ları”nın apardıqları antiislam siyasəti nəticəsində İslam dünyasının ruhu hesab olunan Ərəbistanda da “tıq” və “taq” səslərini duymayan Hüseynzadə yazırdı: “Dəvəran və cövlani-dəmlə tərəfdən gələn hücum axın-axın bətinlərə daxil olaraq Kəbə və rövzeyi-mütəhhəreyi-dəli təvaf etdik-dən sonra yenə yerlərinə övdət ediyordular. Əcəba bunlar zülali-zəməmə ilə qidai-ruh və bədən olan mərifəti-islamiyyəni buradan hər tərəfə isal ediyordularmi idi?.. Qahirədə, Nəcəfdə, Kərbəladə pərişan bir halda olsa da heç olmazsa mövcud olan mədaris və darülfünunun islamiyyədən buralarda, həkimi-dilgah Murad bəyin vaxtı ilə etdiyi dadü-fəryadlara rəğmən, nə bir nişanə, nə də bir əsər var idi...”.

Hüseynzadəyə görə yalnız Osmanlıda deyil Qacarlarda da müsəlman xalqları cəhalət, xurafat içindədirlər. Sadəcə, Osmanlıda bir müstəbid olub (II Əbdülhəmid) əsas hakimiyyət İstanbul əlində cəmləşdiyi halda, Qacarlarda onlarla müstəbid vardır və Tehran hökumətinin əli çox vaxt digər yerlərə çatmır. İstanbul hökuməti din məsələsinə əsasən nəzarət etdiyi halda, Tehran hökuməti mollalar, müctəhidlər və seyidlərlə bacara bilmir. O, yazırdı: “Bu növ hökuməti-taliyyənin İran üçün ən təhlükəli seyid və molla hökumətidir. Osmanlı türkləri ələlümüm qədimdən bəri tutduqları din və məzhəbdən ayrılmaqları halda, İran mollaları iki də, bir də yeni məzhəblər ixtirama qalxışaraq molla hökumətinin dəxi təəddüdünə çalışırlar”. Böyük bilgəmizin vaxtilə uzaqgörənliklə ifadə etdiyi bir durum olmalıdır ki, seyid və molla qılığına bürünmüşlərin “molla hökuməti” artıq “İran”da rəsmi şəkildə 40 ildən çoxdur öz varlığını sürdürməkdədir.

Hüseynzadəyə görə, İslam coğrafiyasında ən ağırlı yerin “İran”ın olması təsadüfi ola bilməz. Belə ki, “İran”da hind məzhəbləri buddizmlə brəhmənizm zərdüştlüyə, xristianlıq maniliyə çevrilmiş, Yunan və Roma cümhuriyyətçiliyi də icmaya əsaslanan İslam Xilafətçiliyi diktaturasına dönüşmüşdür. Onun fikrincə, bütün bunlara əsas səbəb hind məzhəblərindən qaynaqlanan zərdüştlüyün, onun “xeyir və şər” nəzəriyyəsinin bu və ya digər formada xristianlığı, cümhuriyyətçiliyi, xilafətçiliyi-islamçılığı yavaş-yavaş içdən öz təsiri altına salmasıdır. O, yazırdı: “Əsasən, İrandan məzhəb iqtisası olaraq heç bir fərdin Avropada və sair biladi-mütəmədinədə təhsili-elmə getməyə haqqı yoxdur. Çünki Zərdüştün “pak və napak” nəzəriyyəsi bu gün mübaligəyə uğrayaraq, bu nəzəriyyəyə görə bir qəç milyon müsəlmandan başqa məxluqullah olan bir milyard yarım bəşəriyyətin qəffəsi əhli-kitabda daxil olduğu halda mürdərdir. Bakterologiya elminin “asepsi və antisepsi” nəzəriyyələrindən bixəbər olan İranın “pak və napak” fərziyyəsi şayani heyrdədir: Bu fərziyyəyə görə qırx-əlli kəlin, qoturun, keçəlin girib çıxdığı hovuzun suyu pak ədd olduğu halda, təqdirxananın o mikropsuz, rüsubsubuz bərraq suları napak və mürdar hesab olunuyor”.

Hüseynzadənin burada ifadə etdiyi əsas məsələ zərdüştlüyün İslam dini, xüsusilə də onun şiə məzhəbçiliyi daxilində yeni bir forma alaraq yaşamağa davam etməsi idi. Hesab edirik ki, irandilli xalqlar zərdüştlüyün şiəlik daxilində bu formada “İran”da davam etməsinə əsasən qarşı olmasalar da, ancaq eyni sözləri türklər və ərəblərlə bağlı demək doğru olmazdı. Bu da ondan irəli gəlir ki, zərdüştlüyün şiəlik daxilində bu cür təzahürü irandilli xalqların milli adət-ənənələrinə uyğundur, nəinki ərəblər və türklərin milli törələrinə. Bunu, o zaman yaxşı dərk edən Hüseynzadə hər kəsin anlayacağı bir şəkildə yazırdı: “Biz zətən şübhə etmiyorduk ki, bəzi iranilərdə islama, islamiyyət nəzərilə baxmağa istedad yoxdur. Çünki “Atavizm”ə (irsyyəti-bəidə) icabatı ilə əfkar və mənəviyyatları ərəbin, türkün zərbeyi-islahlarına rəğmən fursi qədim mədəniyyətindən xilas olmamışdır”.

Hüseynzadə hesab edirdi ki, hazırda islam aləmində diri, canlı, mətin, nicatverici, ümidverici tək dövləti olan Osmanlı hətta, “İran”ın ən azı yüz illik qəflət yuxusunda olduğu bir dövrdə belə xaricdən gələn bütün bəlalara təkbaşına cavab vermişdir: “Zətən İslamın bu üçüncü dövrü Türk dövrüdür. İslam türklüklə payidar oluyor, ələmi-İslamda Hinddən Misirə qədər İran da daxil olduğu halda nə qədər müstəqil və nimmüstəqil hökmdar varsa, həman cümləsi türk nəslindəndir, içlərində bir fars yoxdur. Çünki hökm və idarə edə bilmək bir müddətdən bəri türklərə vergi olmuşdur”.

Bu baxımdan İslam aləmində yenilik və köhnəlik məsələsinin, eyni zamanda hürriyyət, azadlıq, məşrutəçilik anlayışlarının bütün müsəlman xalqları, onların ziyalıları üçün eyni mahiyyət daşıdığını iddia etmək doğru deyildir. Çünki Hüseynzadənin təbrincə desək, müsəlman xalqları olmasına baxmayaraq milli adət-ənənələrə, inqilabi yeniliklərə, dində islahatlara və digər məsələlərə farslarla türklər və ərəblərin, yaxud da ərəblərlə farslar və türklərin baxışları fərqlidirlər.